

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**Ж.БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10. 18. 575 Ведомстволор аралык диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК 398.2 (575.2) (43.3)**

ЕРБОЛАТ БАЯТ

**ТҮРК, МОНГОЛ ЭПОСТОРУНУН СЮЖЕТТЕР
ТИПОЛОГИЯСЫ**

10.01.09 – Фольклористика

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек -2018

Диссертациялык иш Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Манас, фольклор жана акындар чыгармачылыгы бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Акматалиев Абдылдажан Амантурович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Тынысбек Коңратбай

Филология илимдеринин кандидаты, доцент
Мырзажанова Гүлзат Бердибековна

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Кыргыз адабияты жана манаптаануу кафедрасы.
Дареги: 722 200, Каракол шаары, Абдрахманов көч. 103

Диссертациялык иш 2018-жылдын 29-июнунда саат 13.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетине жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.18.575 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын борборлоштурулган илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертациялык кеңештин сайты: <http://nurnauka.ngmz.kg>

Автореферат 2018-жылдын 28 – майында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Түрк калктарынын эпостору сюжеттик-тематикалык жагынан өтө окшош, генетикалык жактан да тамырлаш. Түрк элдеринин эпосун, алардын жанрдык өзгөчөлүгүн, поэтикалык көркөм наркын, эволюциялык өнүгүү жолун, тарыхый сыпатын жете таанып билүү үчүн монгол эпикалык ырлары менен салыштырмалуу типологиялык негизде тандап, талдап чыгуу актуалдуулугу эбак бышып жетилген. Биз ушул ишибизде казак, кыргыз жана башка түрк жана монгол калктарынын эпикалык туундуларындагы типологиянын тарыхый жана структуралык (курулумдук) максаттарына кол созууга тырыштык.

Сюжет эпостун гана эмес, дегеле көркөм сөз жаатындагы эпикалык жанрдын эң негизги өзгөрбөй турган туруктуу кубулушу. Бир эле сюжеттин бир нече жанрда ар түрлүү чыгарма жарата ала турган кабилети, жалпы анын типологиялык белгилеринин молдугун жокко чыгарбайт. Ошону менен бирге эпостун улуттук өнүгүү салты, өзгө калктар менен окшош белгилери да эң оболу сюжетте. Андыктан туруктуу типтик кырдаалдардын накта көрүнүшү сюжеттер типологиясынан айкын көрүнөрү белгилүү.

Сюжеттик көрсөткүчтөрү менен сюжеттер топтомунун чыгышы дагы башка көркөм кубулуштардын өтө тактыгынан, негиздүүлүгүнөн болсо керек. Кыскасы сюжетти «жанрдык» жагынан өздөштүрүүдө бизге чейин мол тажрыйба жыйналган. Анын бири «сюжеттик тема». Демек, бул сюжеттин «инварианттык формуласы». Сюжеттик инвариантта жеке /улуттук/ тексттердин орток белгилери, сюжеттик коллизия менен конфликттин бир ыңгайда болушу, иш-аракеттин жалпы окшоштуктары топтолгондуктан, ал типологиялык салыштырууларга абдан оңтойлуу.

Биз ушул ишибизде типологиянын тарыхый жана структуралык /курулумдук/ максаттарына кол созууга тырыштык. Тарыхый типологияны тарыхый поэтикасыз, албетте, ишке ашырууга мүмкүн эмес. Негизи жалпы түрк жана монгол эпосторунун, аныгыраак айтканда, баатырлык ырларынын сюжеттерин салыштыра келгенде бөтөнчө негиз кыла турган так принциптердин калыбы эмне, типологиялык изилдөөнүн ушул салаасы эмне бере алат, кандай корутундуларды алдыга тарта алабыз, орток сюжеттик курамдардын мааниси эмнеге байланыштуу, ал эми айырмачылыгы болсо, ал эмнеден улам деген күрдөөл маселелер жаралат. Казак-кыргыз, казак-алтай, казак-тыва жана казак-монгол эпосторун жана эпикалык ырларын сюжеттик типология өнүгүндө салыштырып талдоо иши казак, кыргыз фольклор илиминде комплекстүү багытта изилдене электиги **иштин актуалдуулугун** түзөт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөөчүлүк программалар менен байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий иштеринин планы менен дал келет.

Изилдөөнүн негизги максаты – Түрк эпикалык ырларындагы орток сюжеттик линиялары менен мотивдик курамдарынын пайда болуу себептерин айкындоодо аларды монгол калкынын баатырлык эпикалык ырлары менен тарыхый-типологиялык тургудан салыштыра отуруп, түрк калктарынын эпостору менен монголдордун эпосторунун сюжеттериндеги мотивдерге бирдей таандык орток белгилерди жана айырмачылыктарды табуу иштин башкы максаты болуп саналат. Койгон максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн тандалып алынган материалдарды **изилдөөнүн милдетине:**

- . Түрк, монгол эпикалык ырларындагы көөнө /архаикалык/ сюжеттерди салыштырма-типологиялык өнүттө талдоо;

- . Түрк, монгол эпикалык ырларындагы баатырлык мотивдердин типологиялык жана генетикалык окшоштуктарын ачып берүү;

- . Түрк, монгол эпикалык ырларындагы мотивдердин орун алуу себептерин диахрондук жана синхрондук өнүттөн талдап чыгуу;

- . Түрк, монгол эпикалык ырларындагы тарыхый-социалдык, көркөм-таанымдык эстетикалык, этникалык-генетикалык өзгөчөлүктөрүнө карай эпостун өзгөрүүгө учуроо себептерин жанрдык-стадиалдык деңгээлин белгилөө;

- . Сюжет ичиндеги мотивдердин структуралык, динамикалык, семантикалык кызматына саресеп салып, алардын жалпы эпикалык туундуларга орток касиетке ээ экендигине басым коюу менен, сюжет куруудагы көп катмарлуулугун аныктап чыгуу;

- . Түрк, монгол эпикалык ырларындагы поэтикалык формалардын сюжеттин ичиндеги кызматын, мотивдик бөлчөктөргө тикелей катыштуу типтүү кызматын аныктоо деген маселенин тегерегинде типологиялык салыштырууларды жүргүзүү кирет.

Илимий изилдөөнүн жанылыгы. Изилдөө объектиси иретинде түрк-монгол калктарынын ичинен: казактын «Алпамыс баатыр», «Кобыланды баатыр», «Кырымдын кырк баатыры», «Көруулу», «Куламерген», «Мундук-Зарлык», «Дотан баатыр» ж.б. кыргыздын «Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Жоодарбешим», «Жаныш, Байыш», «Сейитбек», башкырлардын «Урал баатыр», «Акбозат», алтайлыктардын «Маадай-Кара», «Алып-Манаш», тывалардын «Каан-Кыс», якуттардын «Эр Соготох», моңголдордун «Бум Эрдэнэ», «Эриин сайн Хэцүү бэрх», «Агайн улаан хаан», «Мижид хааны Мижид хүү», «Бүжин даваа хаан», «Хан Харангуй», «Хаан Сийр», «Гурван настай гунаан Улаан баатар», «Хаан Чингэл баатар», буряттардын «Гэсэр» сыяктуу эпикалык ырларынын негизги сюжеттик өзөгүн типологиялык салыштыруу биринчи ирет тандалып алынды. Казак эпостаануусунда кыргыз жана башка түрк элдеринин эпосторун монгол эпосторунун сюжеттерине салыштыруу иши биринчи ирет комплекстүү түрдө жүргүзүлдү. Түрк жана монгол калктарынын тарыхтагы маданий алака өтмүшүн, көркөм элементтерин фольклордук багытта поэтикалык талдоо бүгүнкү күндүн талаптарын канаатандырат.

Изилдөөнүн илимий-теориялык мааниси. Диссертациялык иште түрк, монгол эпосторунун сюжеттик темасы жана сюжет ичиндеги мотивтери салыштырма-типологиялык жана тарыхый-типологиялык метод менен изилденди. Сюжет ичиндеги мотивдердин структуралык, динамикалык, семантикалык кызматын талдоого, алардын жалпыга орток экендигин, сюжет куруучу көп катарлуу тизмектүүлүгүнө көңүл бурат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган натыйжалар кыргыз, казак жана башка түрк тилдүү калктары менен монгол элинин эпикалык чыгармаларынын сюжеттик, мотивдик жактан салыштырып изилдөө жүргүзүлгөндүктөн аталган объектилерди окуп-үйрөнүү боюнча мол фактылык материалдарды бере алат. Ошондой эле жалпы түрк-монгол эпикасы боюнча мындан аркы изилдөөлөргө илимий таяныч болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Түрк-монгол эпосторунун сюжеттик линияларын салыштыруу аркылуу байыртадан калыптанган туруктуу жалпы белгилер айкындалат.
- Салыштырмала анализ алардын тарыхый-социалдык, этикалык-нравалык, көркөм-эстетикалык, этникалык-психикалык жана башка бөтөнчөлүктөрүнө карай эпостун өзгөрүүгө учуроо себептери менен жеке өзгөчөлүктөрүн ачат.
- Сюжет түзүлүшүн салыштыра кароо – этимологиянын түрлүү соболдоруна жооп берүү менен бирге, түрк-монгол эпосторуна орток жалпы типологиялык сыпатка канчалык деңгээлде катыштыгын белгилейт;
- Сюжет ичиндеги мотивдердин структуралык, динамикалык, семантикалык кызматын талдоого, алардын жалпыга орток экендигине, сюжет куруучу көп катарлуу тизмектүүлүгүнө көңүл оодарат;
- Түрк жана монгол фольклорун жалпы түрк-монголдук чөйрөдө караштыруу башка боордош калктардын: казак-кыргыз, казак-алтай, казак-тыва ж.б фольклору менен өз ара байланышы канчалык жакын же алыстыгын таанып билүүгө керектүү дарек боло алат;
- Жанрдык-стадиалдык жагынан бир аз айырмачылыгы бар түрк жана монгол эпикалык ырларынын сюжеттик-тематикалык издерин салыштыруу аркылуу эпикалык салттуулуктун өнүгүү жолдорун айкын таанууга жол ачат.

Изилдөөчүнүн илимге кошкон салымы. Казак, кыргыз жана башка түрк калктарынын эпосун монгол эпикалык ырлары менен салыштыра караштырганда түрк жана монгол – эки калктын маданий мурастарын коомдук өнүгүүнүн бир стадиалдуулугунан, тарыхый-маданий карым-катнаштан издөө жетиштүү эместей. Эки элдин этнолингвистикалык жана этногенетикалык орток белгилерин да эске алып, тарыхый тамырлаш жагдайынан дагы сыр тартуу керек. Мунун кай бир сыпаттары эпостун өнүгүү салтынан, жанрдык белгилеринен, так сюжеттик, мотивдик, образдык, тилдик көркөм жүйөлөрүнүн окшош элементтеринен табууга болот. Ошондуктан, сюжеттерди типологиялык салыштыра изилдөө багытындагы жаңы ыкма изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Диссертациялык ишинин апробациясы. Изилдөөнүн негизги мазмуну Кыргызстан жана Казакстанда өткөрүлгөн Эл аралык илимий-

практикалык конференцияларда окулган баяндамаларда жана аталган өлкөлөрдүн илимий журналдарында, Россия Федерациясындагы илимий журналдарга жарыяланган макалаларда чагылдырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыгын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча 10 илимий макала КР ЖАКтын тизмесине кирген басылмалардан жарык көргөн. 2 макала РИНЦ системасын жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү. Изилдөө иши киришүүдөн, эки тарамдан, корутундудан жана пайдаланган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 214 беттен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын Киришүү бөлүмүндө теманын изилдениши, объектиси, актуалдуулугу, маселенин изилдениш деңгээли, максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, практикалык баалуулугу, коргоого сунушталган жоболор, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы чагылдырылды. Салыштырмал типология кеч болсо да казак, кыргыз фольклортоону илиминде колго алынып, Р.Бердибаевдин, С.Садырбаевдин, Т.Сыдыковдун, Е.Турсуновдун, Ш.Ыбыраевдин К.Тыныстановтун, К.Рахматуллиндин, Б.Керимжанованын, К.Асаналиевдин, Р.Кыдырбаеванын, И.Б.Молдобаевдин, Э.Абдылдаевдин, Р.Сарыпбековдун, С.Мусаевдин, А.Акматалиевдин эмгектеринде казак жана кыргыз баатырлык эпосунун улуттук үлгүлөрү өз ара жана эл аралык чөйрөдө салыштырылып талдана баштады.

«Түрк, монгол баатырлык ырларындагы архаикалык сюжеттердин парадигмасы» деп аталган биринчи бап эки параграфка бөлүнгөн.

«Архаикалык сюжеттердеги кереметүү төрөлүш: салыштырма-типологиялык экскурс келиши» деген биринчи параграфта эпостогу баатырлык багыт менен ашташып жаткан көөнө сюжеттер, мотивдер, эпикалык түшүнүккө жетишерлик ыңгайлаштырылгандыгы талданат. Психологиялык мотивировкага негизделген баласыздык мотивинде атагы алыска чыккан баатырдын ата-энесинин жөн-жай адамдар болбой тургандыгы, алардын көп жылдык арман-тилегинен жаралгандыгы – эпикалык салттуулук: картайган ата-эненин зарыгып жүрүп бала көрүшү түрк эпикасында туруктуу сюжетке айланган.

Эпос поэтикасы баатырдын ажайып жаралышын, керемет туулушун зарыл деп табат. Ушул мотив баатырдын айрыкча түр инсандыгына, башкаларга окшой бербеген жеке болмуш тагдырына тыңдоочуну ынандыра тургандай чындыкка шайкеш калыпта алгандай болот. Негизги эпикалык сюжетке толук катышы болбогону менен өзгөчө жагдайда тез өсүүсү, алгачкы эрдиги эпостук сюжеттин ички курулумдук мыйзамдуулугуна байланыштуу. Бул мотив түрк калктарынын эпикалык салтына таандык.

Баласыздыктын зары, олуя-мазарларга сыйынып жүрүп балалуу болуу – көөнө эпостун белгилери экендиги талашсыз. Болочок баатырдын ата-энесинин бир балага зар болуп, мундуу күү чалуусу, капалуу кайгы көрүм көрүү барлык баатырлык ырларга таандык кубулуш. Бул «Кубугул» ырында айкын көрүнүш тапкан. Баласыздык зары жана керемет бойго бүтүү, керемет төрөлүү «Манаста» да бар.

«Көкүл» жомогунда Кара Көкүлдун атасы жүз жетимиш жашка келгенде араң бир уулдуу болот (Көкүл, Карач-Көкүл баяны. – Бишкек: “Эл адабияты”сериясы, 28-том. 57- бет. 2003.)

Казактын «Кыдырбай уулу Кобыланды» ырынын башында Акчахан өзүнүн жан-жөкөр шериктештери менен акылдашып, урпаксыз Кыдырбайды өздөрүнө чакыртып, өлтүрмөкчү болгондугу айтылат. «Алпамыш баатыр» ырында атасы Байбөрү жашы сексенге толгончо бир бала көрбөй, кайгырып кан жутат. «Эр Сайын» ырында Бозмунай алтымыш жашта болгон. Ошо жашка жеткенче бир баланын жогунан элдеги табыптын баарын жыйнаса да перзент сүйбөгөн.

Бул мотивдик жагдай «Коркут ата китебинде» Дирсеханга байланыштуу дагы айтылат. Кыргыздын «Мундуубай» жомогунда тойго келген Мундуубайга «Көзү жок көр чоку, кулагы жок куу чоку алып чыгып бергиле» деп буюрат тойго чакырган Каракан. Ошондо «Жердин түсүн бербеген ак ала жылкысы бар, тоонун башын бербеген тору ала жылкысы бар, бир перзентке зар» Мундуубай атын башка бир салып кайра тартат.

Баласыз куу баш атануу, мурагерсиз калып тикелей Теңир менен байланыштыра олтуруп, ошол кишинин жакшы-жаман касиеттери менен сабакташтырат: Кыргыздын «Манас» ырында (Саякбай манасчынын айтуусунда, баласыз Жакып минтип зарлайт: «Бербесе Теңир чарам жок, тутунарга туяк жок, журтта мендей чунак жок». (Манас. Саякбай Каралаевдин варианты. I китеп.– Ф: 1984. – 38 б).

Баласыз ата-эненин зары түрк калктарынын ичинде алтайлыктардын эпосунан да кездешет. Алтай калкынын «Маадай-Кара» ырында да айтылат. Ушуга типтеш мотив казактын көөнө эпикалык ырларында кездешет. Баласыздыгына наалуу, катуу капа болуу тыва калкынын эпикалык ырларына дагы таандык. Тыванын «Каан-Кыс» аттуу баатырлык ырында Арбаак-Мөге хан өзүнүн журттан ашкан байлыгы бар болсо да, төрт тарабы шай болгону менен ал байлыгына канаат албайт (Каң кыс. –Кызыл: 1991. – 8-13 б). Аялы Ангыр-Ала кош бойлуу болуп, толгоосу жакындаганда Арык-Мөге калың кол жыйнап Шой-Тогус менен согушууга аттанат. Ал согуштан кайтканда аялы кыз төрөйт. «Мен Теңирден кыз эмес, уул тилегенмин» деп каттуу капаланып, кызынын киндигин кеспей, Карбын деген кайрымдуу аялга таштап кетет. Кыздуу болуу тагдырдын кордугу деп саноо казактын «Козу Көрпөш-Баян сулуу» ырында дагы учурайт. Бурят ырларына караганда ойрот ырларында баласыз ата-эне мотиви мол кездешет.

Эпостук ырлардагы бир балага зар болуу окуясында кыздуу болууну кордук санаган оболу аталык доордун саркындысы болсо, экинчиден

жоокерлик замандын талабынан жаралган социалдык багыт жатат. Баласы дүнүйөгө келген кезинде атасынын үйдө болбой калышы алтай, тыва калктарындагы адепки кырдаал. В.М.Жирмунский, ушул мотивдин аркы тегин тотемизм менен сабакташтырат (Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974 –с.169-170).

Якут калкынын «Кыраан Эр Соготох» аттуу жомоктук эпосунда картайганда баласыздыктын зарын тарткан жубайлардын мундуу күйүтү айтылат. Ырдын башында «орто дүйнөнүн» жаралуусу, анын көркөм жаратылышы, жаркырап чыккан Күнү, толукшуп турган Айы, Жер бетиндеги ар кыл жан-жаныбар зор шык менен маашырлана ырдалат. Көз тойбос жаратылыш сулуулугу менен чексиз байлыктын ээси болгон Сир Сабыяа Баай Тойон менен Сабыяа Баай Хотун экөө бир перзентке зар экен (Якутский героический эпос «Могучий Эр Соготох». – Новосибирск, 1996. – с.77-90).

Баланын болочокто ким боло тургандыгын шаман бакшылары аркылуу билүү алтай калкынын эпосунда кездешет. Картайган ата-эненин зарыгып жүрүп бала көрүүсү «Урал баатыр» сыяктуу башкурт ырларында дагы туруктуу сюжетке айланган. Сибир түрктөрүнүн эпосунда теңирлик ынаным-ишеним менен шамандык культтун сыпаты басымдуу болсо, орто Азия жана Казакстанды мекендеген калктардын эпикалык ырларында мусулмандыктын, анын ичинен сопулук тарамдын таасири таркаган. Биринчисинде Теңир, Умай, жогорку же төмөнкү аалам өкүлдөрү, шаман бакшылар аракет этсе, экинчисинде алла, периштелер, пайгамбарлар, мусулман олуя пирлери колдоп, коргойт.

Түрк, монгол ырларына таандык баласыздыктан жапа чегүүнүн үч түрлүү жагдайын атоого болот.

1. Баласызды жыйын-тойдо ашкерелөө, кулдардан жапа чегүү, кудалашуу көрүнүшү («Кубугул», «Сайын батыр», «Кыдырбай уулу Кобыланды», «Көкүл», «Мундуубай», «Талын хар Бодон», «Букашжан тууралуу ыр»). Мында эзелки түшүнүктүн, ошондон жаралган салт-санаа, ырымдын сыпаты басымдуу.

2. Ата дөөлөткө, хан тагына ээ болор мураскердин жоктугуна зарлануусу. («Алпамыш», «Кобыланды», «Баян-Цагаан өвгөн», «Аргил цагаан өвгөн», «Манас», «Эр Соготох», «Каан-Кыс», «Урал баатыр» ж.б.). Бул уруу тайпалык социалдык жагдайды билдирет.

3. Уруу тайпасын, мал-мүлкүн сырткы жоодон коргой турган уулдун жоктугуна наалуу. Бул элдик, каармандык сыпатты айгинелөө менен бирге, кийинки замандагы эпикалык салттын болушунча кошундусу болуп эсептелет.

Баатыр баланын «атасы – теңир, энеси – жер эне эле» деген космологиялык мифтик көз караштан негиз ала турган түшүнүк казак эпосторунда жок. Атасын теңир тектүү деп саноо мифтик ой жүгүртүүгө негизделген көөнө эпоско таандык болсо керек. Теңир тектүү саналбаганы менен, кайыптан, периден жаралуу мотиви кыргыздын эпикалык ырларында

арбын жолугат. Алсак, «Манас» ырындагы Алмамбет, Арууке, Айчүрөк, Бокмурун сыяктуу кейипкерлер периден жаралат.

Эпос поэтикасына таандык көркөм шарттуулук боюнча ал баатыр эч кимге окшобой турган керемет жаратылыштын ээси болууга тийиш. Фольклор керемет жаралуу, же кайыптан туулуу мотиви дүйнө калктарынын фольклоруна кең таркаган эзелки ынаным-ишенимден жаралган ойдун жемиши. Эзелки мифтер менен аңыздардагы, жөө жомоктордогу кайыптан туулуу мотивин салыштыра кеңири изилдеген илимпоз В.Я.Пропп болгон. Ал никесиз туулуу мотивинин түрлөрүн жиктеп көрсөтөт (Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. –Ленинград: 1986. – с. 204-210).

С. Каскабасов кейипкерлердин керемет жол менен дүйнөгө келүүсүн тотем-бабанын баласы, аталар арбагынын жардамы, пирлердин, же мусулман олуялардын көмөгүнө байланыштырат (Каскабасов С. А. Ертеке пен эпостун сюжеттик типологиясы //Қазақ фольклорының типологиясы. –Алматы: «Ғылым», 1981.– 234-265 бб).

Кайыптан туулуу мотиви кийинки аталык доордо мурунку угумга кайчы келип, өз маанисин өгөртө баштайт. Баатырды же ханды никесиз туулду деш аны кордоого тете болгон себептүү аны тектүү негизге байлоо керек болду да, кайыптан туулуу мотиви өзгөчө жагдайда туулуу мотиви болуп өзгөрдү. Энелик доор ыдыраар чакта бала энесинин же атасынын тотемдери менен жакындашуудан туулат деген түшүнүккө көчтү.

«Түрк–монгол ырларындагы баатырлык “өсүп-өнүгүү” сюжетинин түзүлүшү» деген экинчи параграф кейипкердин ары тез, ары бөтөнчө касиетке ээ болуп өсүшүндөгү эпикалык шарттуулукту талдоодон турат. Бала дүйнөгө келери менен, ага өзгөлөргө эч окшобогон болмуш бүтүм менен, кадыр-касиет менен тез өсүү таандык. Кыдырбай уулу Кобыланды төрт жашында эрдик жасап, өзүнүн күч кубатын көрсөтсө, Алпамыш он жашында Жийделүү-Байсын жерине, калың конурат элине бек болуп журт бийлеп турат. «Бирге ойноп жүргөн баласы, урган баласы өлүп кала бере турган болот» (Батырлар жыры. Алпамыс батыр. –Алматы: «Жазушы», 2-том. 1986. – 80 б). Кыргыздын «Манасында» деле дал ушундай көрүнүш ырдалат. Ал тогуз жашында сырткы душмандарга такаат берип, кыргыздын жылкысын тийип кеткени келген калмактарды бирине бирин койгулап өлтүрөт. Кыргыз фольклорундагы «Эр Төштүк» /Радлов нускасы/ ырында да бар:

Жаңы туулган бу бала
эки конбой “эне” деди,
алты конбой “ата” деди.

(Кайыпов С.Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Төштүк». – Фрунзе, Илим, 1990. – 171 б).

Эпостун экспозициясында «перзентсиз ата-эне» мотивинин болуусу анын социалдык тегин гана көрсөтүп тим болбостон, ошону менен бирге алдыдагы сюжеттик окуялардын арбып өнүгүшүнө алгылыктуу шарт да түзүп бере турган кудуретке ээ. Бул эпикалык убакыттын аралыгындагы

сюжеттик убакыттын козголушка келүүсүнө себепчи боло турган бирден бир ыңгайлуу күч.

«Бөгөн Баатыр» ырында «Эки жашка келгенде белгилүү болду элине, үч жашына келгенде атты байлады белине. Төрт жашына келгенде төрөдөй болду элине» деп айтылат. Кыдырбай уулу Кобыланды төрт жашында эрдик жасап, өзүнүн күч-кайратын көрсөтөт, Кыргыздын Манас, анын уулу Семетей, Эр Төштүк баатырлары дагы үч, беш жашынан эле дал ушундай шок чыгат. «Коркут ата» китебиндеги «Букашжан» тууралуу бөлүмдө бала буканы өлтүрүп алгачкы эрдигин жасаган соң барып гана Коркут ага Букаш деген ат коёт [22, 13-14]. Ушул сюжеттик мотив монгол эпикалык ырларында дагы өзгөрүүсүз орун алган. буряттардын «Гэсэр» ырында «Гэсэр кара кузгунду, шайтанды, атжалманды өлтүрүүсү» деген бөлүм бар. Ажыдаарды же жыланды өлтүрүү дүйнө калктарынын мифтеринде, жөө жомокторунда, аңыздарында, баатырлык ырларында көп түрлүү көрүнүштөргө ээ болгону белгилүү. “Ажыдаар менен алышуу” мотивинин кең таралышына, анын чыгыш тегине байланыштуу В.Я.Проптун изилдөөлөрүндө айтылган пикирлер кызыктуу (Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: 1986. – С.216-263).

Жаңы туулган наристеге ысым берүүгө өзгөчө маани берилет. Мында коомдук сыпат, социалдык багыт басымдуу. Анын ысмын ата-энеси эле коё салбайт. Казак ырларынын зилинде болочок баатырдын ысмын түшкө кирип, аян берген олуялар коёт. Баланын атын хан, бийлер таба албай карыя чалдын коюшунда социалдык багыт менен катар эски ынаным-ишенимдин көрөңгөсү бар. Эр Сайындын атын таап койгон карыя менен Хийв Сүүдэрге ысым берген чыканактай чал жана Баяндур хандын букасын өлтүргөн баланы Букаш деп атаган Коркут бейнеси бирдей типтеги образдар. Балага ат коюу ырым-салты жана көзү ачык аксакал (Коркут) эки калкка орток доордун бир тутумдаш түшүнүгү. Ушуга караганда эзелки замандарда балага ат коюу да түрк-монгол калктарынын арасында айырмачылык болгон эмес, мындай ритуалдык салт эки калктын эпикалык ырларында баштапкы калыбында сакталып калган.

Мифологиялык багыттагы көөнө ырларда бала туула элек жатып өз ысмын өзү койсо (Гэсэр), андан берирээктеги патриархалдык кезеңде, жоокерчилик заманда баланын ысмын элге таанымал аксакал карыя менен байланыштырса (Коркут өңдүү), кийинки кезеңде буга мусулман олуялары аралашат, Баланын тез өсүү мотиви анын керемет жаралышы тууралуу мотивден пайда болсо керек. Эпостук ырлардагы баланын ылдам өсүүсү анын тулку боюнун алптыгына, күч кайратына эле байланыштуу боло бербейт. Ал эрте чоңойуп, атасынын жоктугун, же өзүнүн жалгыздыгын сезип, ушунун маани-жайын сурап, ошого байланыштуу аракеттерди жасайт. Баатырдын тезинен өсүп, эр жетүүсү – эпос идеясынан жаралган. Кыргыздын «Манас» ырында да Манастын балалык чагына кеңири орун берилген. Анын балалык чагы Алооке хандын кыргыздарды чапкан окуясына туш келет.

Кыргыздар Ала-Тоодон оойт. Ырда Манастын жашы тууралуу мындайча айтат:

...Сегизге жашы келгенде
Күйүп турган чок болду.
Күлдү кыргыз ичинде,
Мындай тентек жок болду [24, 59].

Баатырдын алгачкы эрдиги дагы, кийинки жоруктары дагы көбүнчө жол жүрүү менен байланыштуу. Иш аракет токтогон жерде сюжет да аяктайт. Анын негизинде элин, жерин сырткы жоодон коргоо жолундагы жоокерчилик сапар башкы орун алат. Мунун себептери ар кандай:

- 1) Баатыр жоонун келе жаткандыгы тууралуу кабар эшитет же эл четине жоо басып келет;
- 2) Баатыр эч бир кабар күтпөй эле жоого каршы өзү аттанат;
- 3) Аңчылык, саятчылык куруп жүрүп жоого күтүүсүз кездешет;
- 4) Өзү же зайыбы, болбосо карындашы түш көрөт;
- 5) Колукту издеп аттанган алгачкы сапарда жолугушат.

Ушул беш кырдаал түрк, монгол ырларында түгөл учурайт десе да болот. **Колукту издөө сапары** – эпос табиятындагы эң байыркы сюжеттердин бири. Көөнө сюжеттердин ичиндеги эң эле кең тараганы – баатырдын үйлөнүү максатындагы жоруктары жана ушуга байланыштуу түрлүү сынактан өтүүсү. Бул сюжеттин ички чиеленишүү жолдору ар ырда түрлүүчө болуп келе берүүсү мүмкүн. Баатыр жигиттин өзүнө тең жар-жубай издөөсүн, бул сапарында жасаган эрдик иштерин ырдоо казак эпосунун гана темасы эмес. Ал бүткүл дүйнө жүзүндөгү эпосто («Одиссея», «Манас», «Давид Сасунский», «Гэсэр», «Бум-Эрдени», «Алып-Манап» ж.б.) эң көп ырдалган тема.

Батырдын издеген колуктусу көбүнчө жер бетинде эмес көктөгү же суу астындагы пери кызы болот. Бул – жөө жомоктук багыт. Кызды же өзү алат, же досуна кошот, болбосо мангустан куткарып башын азат кылат. Мисалы, кыргыздын «Карач дөө» ырында үч дөө үч башка элдин канайымдарын туткундап бир нече жыл алып жүргөн жеринен куткарат. Аңчыбайдын кош перинин кызын алып алардын жардамы менен байлыкка, хандыкка ээ болуусу, ж.б.

Иштин **«Баатырлык эрдиктер» концептинин архаикалык сюжеттеги көрүнүшү** деген экинчи бабы эки бөлүмчөдөн турат. **«Баатырлык сыноолор жана карлаштар» концептинин салыштырмалуу типологиясы** аттуу биринчи бөлүмчөдө баатырдын колукту издөөсүнө жана үйлөнүүсүнө байланыштуу эрдиктеринин эпикалык салты талдоого алынат. Көөнө эпосто дагы, баатырдык эпосто дагы баш кейипкер түрлүү кыйындыктарга кез болуп, оор сынактардан өтөт. Ал эпостун эзелки сюжеттеринде болушунча жакшы сакталгандыгын көрүүгө болот. Кыйыр Чыгыш, Сибир калктарынын жомоктук ырларында колуктунун өзү күйөө болучу жигитти күч сынашууга чакырат. Арийне бул энелик доордун көрүнүшү. Андан берирээктеги түшүнүк боюнча жубайлык нике орноп,

аталык доордун түпкүлүктүү калыпташуусуна байланыштуу күйөө болучу жигит колуктуну өзү издеп келип колукту менен күч сынашууга мажбур болот. Мында дагы деле болсо эне эрки доорунун түшүнүгү басымдуураак. Болочок күйөөнүн күч-кайратын колуктунун өзү сынашы ушунун далили. Колукту болочок жары менен кадимкидей кармашат. Мунун эпикалык поэзиядагы айкын мисалы – Кыз Сайкал баатырдын Манас менен жекеге түшүшү – энелик доордон калган мотив. Жалпы дүйнөлүк эпосундагы “жоокер кыз” образынын түпкү негизи ушунда жатат. Күйөөсү менен жоо сайышка түшкөн колукту тууралуу мифтик түшүнүктөн бара-бара образ чоң өзгөрүштөргө учурады. Кийинки кезеңдерде кыз өзүнүн мифтик бейнесинен ажырап, тек назиктик менен сулуулуктун үлгүсү катары көрүнө баштайт. Ал эми, кыз эмес, кыздын атасынын шарт коюшу – аталык доордун жемиши. Кыз өз тагдырына өзү ээ эмес, кийинки кезеңде ата билген заман. Бул кийинки келген уруулук-патриархалдык турмуш чындыгы менен ашташат. Мисалы: «Козу Көрпөш-Баян сулуу» ырындагы Карабай бейнеси. Жомоктордо күйөө жигитке коюла турган шарттар ар түрлүү: арстандын азуусун, ажыдаардын жети башын алып келүү, жалгыз көздүү дөөнү өлтүрүү, Башкурттун «Урал баатыр» ырында Урал өлбөстүн суусун издөөчү ж.б. Коомдук аң-сезимдин өсүшүнө карата бул шарттар дагы өзгөрүп турмуш чындыгына жакындай баштайт. Кээ бир жөө жомоктор менен эпостордо жигиттин акылын сынап табышмак чечтирет, арийне, бул кийинки коомдун кошмосу.

Монгол ырларында колукту үчүн күч сынашуунун салттуу ырааттуулугу бар. Ал бүгүнкү күнгө дейре сакталып келген “эр жигиттин үч оюну”. Мунун жалпы түрк калктарына чоң катыштыгы бар. Эр жигиттин күч-кайратын үч түрлүү жагдайда сыноо байыркы кейипкерлерге таандык салт болгон. Биринчиси – күрөшүү /алышуу/; экинчиси – атышуу /саадак атуу/; үчүнчүсү ат жарышы /байге/. Ушул үч жагдайда озуп чыккан жигит – жигиттин жигити саналган. Бул салт эпикалык ырларда орун алган. “Атышмак керекпи, алышмак керекпи, жарышмак керекпи, чабышмак керекпи?” деген туруктуу формула ушунун күбөсү. Булардын ичиндеги эң байыркысы – алышмак. «Алпамыш баатыр» ырында аталган үч шарттын үчөө тең кезигет.

Кыйыр Чыгыш, Сибир калктарынын эпостору сыяктуу монгол эпикалык ырларында баш кейипкердин жорук жолу түрлүү себептен жаралып жатат:

а) Колукту издеп аттанып, ошонун жолунда түрлүү аракеттерге барып белгилүү окуяларды башынан кечирет;

б) Иреге келген жоону кууганга аттанып жерин коргоп согушат жана ошол жолдо үйлөнөт, же туткун кызды куткарат.

Баш кейипкердин эрдик иштери ушул эки жагдайда көрүнөт. Көөнө сюжетке негизделген ырларда баш кейипкерлердин каршы күчү тарыхый жоолор эмес, андан арыраактагы мифтик, жомоктук мотивдер жараткан магиялык күчтүн ээлери: адам кебетедеги мангус, жезтырмак, зымырык куш,

дөө, пери ж.б. Мисалы, Эр Кошойдуш жамгыр жаадыруусу, жети кабат темир үйдү бузуп кириши ж.б. баатырларга катыштуу жомоктук сыпаттын бир бири – анын өлбөстүгү, же өлсө да кайра тирилүүсү. Өлүп тирилүү байыркы түшүнүктөн жаралган мотив.

Монгол ырларында көбүнесе баатыр эли-жеринин тынчтыгын кайгуулдап, келер жоодон кабар күткөндө «Амхай ашуусуна» чыкса, жоо менен боло турган жекеме-жеке таймашты «Болзоотын бор толгойдо», демек, «Кездеше турган боз дөбөдө» өтөт. Монголдун «Хэцүү бэрх» ырындагы жаш бала жар ташты жарып чыккан төрт асый атына жайдак минип, эшитилген чууга кулак түрүп тоого, андан соң он бешинчи күнү Амхай мойнокко чыгат, жер дүйнөнү чалат (Монгол ардын баатарлаг тууль. –Улаанбаатар: УХГ, 1982. – 111-112 х).

Мифтик мейкиндиктин «адамзаттык жана адамзаттык эмес» деген түшүнүгүн болушунча эң көп сиңирип алган көөнө ырларда адам менен анын жоолорунун турагы, мекени бири -бирине карама -каршы сүрөттөп берилүү менен катар символдук мааниси бар түшүнүктөр менен ашташып жатат. Жоонун мекендеген турагына жетүү баатырга оңойлукка түшпөйт. Эр Төштүк бейнеси казак, кыргыз жана түмөн татарларына орток көркөм мурас. Жер асты падышачылыгында болуусу, ар түрлүү мифтик кейипкерлер (жер секиртпес Маамыт, жер тыңшаар Маамыт, куюнкөт Маамыт, көрөгөч Маамыт, Жолборс, кумурска) менен достошуусу ушуну айгинелейт. Казактын «Дотан баатыр» эпикалык ырында алыс жолдо Тындауыш, Мерген, Желаяк, Көзбайлаушы сыяктуу керемет күчкө эгедер каармандар менен достошот, алардан жардам алат.

«Баатырлык ырлардагы «тулпар» образы -- эпикалык шарттуулук.» аттуу бөлүмчөдө түрк-монгол эпикалык поэзиясына тең бирдей мүнөздүү кереметтүү тулпардын эпикалык образдарын салыштырып талдоо иши жүргүзүлөт. Бүтүндөй окшош мотивдер, темалар, бөлүмдөр башка түрк-монгол калктар эпосунун сюжеттик аркагында көптөп кездешет. Эпостун сюжеттик желесинде баяндалган окуялардын, алардын мезгил-мейкиндиктеги чындыкка катыштыгынын ар түрлүү деңгээлде экендиги белгилүү. Ал сюжеттин туташ курамында гана эмес, анын мотивдик бөлүктөрүндө, майда көркөм деталдарында көрүнүп калып олтурат. Жоого жалгыз аттанган баатырдын ишине турган шериги – анын тулпары.

Тулпардын чабышын сүрөттөгөн көркөм сөз саймалары монгол ырларында дагы өтө мол. «Улан баатыр» эпикалык ырында баланын минген аты «булуттуу көктүн асты менен, байтеректин үстү менен зуулап чаап отурса», «Мижит хүү» ырындагы аттын чабышын «Көккө карай секирип, жылдыздай агып жулкунуп, жерге түшөт булкунуп» деп сүрөттөйт (Монгол ардын баатарлаг тууль. –Улаанбаатар: УХГ, 1982. –12х). Тулпар аттын көккө көтөрүлүшү, демек, асман ааламынан учуусу казак, кыргыз эпикалык ырларында да кездешет. Бул жөө жомок менен чоң жомоктон (эпостон) мураска калган көркөм салттуулук. Тулпар атка, анын чабышына катыштуу монгол ырларында көркөм шөкөттөө казак, кыргыз жана башка түрк

ырларына караганда жөө жомоктук сыпатка, мифтик көрүнүштөргө жакыныраак келет. Магиялык күчкө ээ. Кишиче айкашып күрөшөт, өлүүнү тирилтет, же өзү өлүп-тирилет. Алсак, Бум Эрдэнэ баатырдын Буйман аты тогуз жылдык жолду үч күндө басып өтөт (Бум Эрдэнэ. – Улаанбаатар: УХГ, 1976. –40 х). Мында үч ааламдын мейкиндик аймагы камтылган мифтик түшүнүк басымдуу. Мунун өзү көөнө эпос сюжетиинин табиятынан жаралып жаткан кубулуш. Аны ошончолук убакытта жүрүп өттү дегенди тактап баяндап жатпайт, ал жагы ачык айтылбайт. Кыскартып баяндоонун ушул ыкмасы тулпардын ылдамдыгын эмес чыдамдуулугун, демек, бир кырын таанымса керек. Бул жерде убакыт тулпарга эмес, тулпар убакытка багынычтуу. Ал эми, экинчи жагдайда убакыт менен мейкиндиктин сыйлыгышуусу тулпардын чабышы менен баатырдын аракетине катыштуу. Көбүнесе окуянын ары карай өнүгүшүнө, күтүүсүз жагдайларга толо болуп, ошону баатырдын жеңип чыгуусуна бирден-бир себепкер «кишиче сүйлөп, жылкыча кишенеген» акылдуу аттар.

Монгол ырларындагы тулпарлардын иш-аракетине, сюжетте аткарган кызматына, кейип-сүрөттөмөлөрүнө байланыштуу атоо берип топтоонун тенденциясы бар:

а) "хувилгаант" /кубулмалуу тулпар/

б) "хэлмэрч" /сүйлөгөн тулпар/

в) "хороолч" /коргоочу/ /кордоочу/ тулпар (Нарантуяа Р. Урианхай туульс. // Ардын аман зохиол судлал. –Улаанбаатар: УХГ; 1981. –121 х).

Көбүнесе монгол ырларында биринчи /а/, экинчи /б/, типтеги аттар арбын сүрөттөлөт. Баатырдын биринчи аты «кубулмалуу» болсо, экинчи аты «акылчы», үчүнчү аты «жоокерчилик» сыпатта көрүнгөн. Мындай мотивдер монгол ырларында да бар.

Баатырдын башына кандай бир кооптуу иш түшкөндө, болбосо, анын болорун алдын ала сезгенде өзү же астындагы аты башка бир жан-жаныбардын кейпин кийип өзгөрө ала турган кудуретке ээ. Буга казак, кыргыз, түмөн татарларына бирдей таандык «Эр Төштүк» ыры күбө. «Мижид хүү» ырында он сегиз жашка толуп колукту издеп алыс сапарга аттанган жигит жол-жөнөкөй боз торгойго, кайра бир таз балага, ал эми карагер аты жабагы тайга айланып, кооптуу коркунучтан аман-эсен өтөт (Монгол ардын баатарлаг тууль. –Улаанбаатар: УХГ, 1982. –64-65х). Ошол сыяктуу баатырдын кайырчыга, атынын жабагы тайга айлануу мотиви «Хөлөг баатыр» ырында да бар. Жомоктук эпостордо же казактын баатырдык эпосунда мындай «жомоктук сыпат» жок десе болот. Тулпар аттын кубулуусун, кишиче сүйлөгөнүн казак эпосу жокко чыгарбайт. Түрк калктарынын дээрлик барлык көөнө эпикалык ырларында баатырдын минген аты кишиче сүйлөп, акыл айтып, ээсине жардамдашат /Алпамыс, Кобыланды, Карабек, Ер Тарғын, Ер Сайын, Ер Көкше, кыргыздардын: Көкүл, Эр Төштүк, Жоодарбешим, ж.б./. Мисалы, «Алпамыс» ырында Байчубар ат мастандын арам оюн, кара ниетин сезип жанына жуутпайт. Душманды жанына жуутпай, алдынан келсе тиштеп, артынан келсе тепкени

монгол эпосторуна да таандык. «Хаан Чингэл» ырында хан Чингэл мангус менен согушканда жардамга сары аты келет. Аттын ээсине кишиче сүйлөп, акыл айтуусу, ак менен караны айра билүүсү бүткүл түрк-монгол эпосторуна таандык эпикалык көркөм салттуулук.

«Түрк, монгол эпикалык ырларындагы мотивтердин семантикасы» деп аталган үчүнчү баптын **«Баатырлык ырларындагы мотив:сюжет куруучу бирдиктердин туташтыгы»** деген бөлүмчөсүндө эпикалык сюжеттин өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүн, тарыхый эволюциялык өнүгүү жолун, ички түзүлүшү коомдук-социалдык негизин таанып билүү үчүн мотивдин аткаруу ролу айрыкча экендигин аныктоо аракети болот. Эпикалык сюжет – ар түрлүү окуяларды боюна жыйнактаган, чөйрөсү кең, максат-багыты үлкөн, поэтикалык ажары айкын боло келген көрөңгөлүү туташ өлчөм. Анын маңызындагы салттуу үрдүс-тенденцияларды, калыптанган көркөмдүктү, өмүр-маңыздуу өзгөрүштөрдү, жаңырууларды айкындап таанып-билүүнүн эң пайдалуу жолунун бири – мотивдерди талдап-изилдөө болмок. Ошол себептен да мотивдердин жанр ичиндеги жалпы болмушун айта кетүү да артык болбос. Бул жайында Ш.Ыбыраевдин: **«Биринчиден, семантикалык мааниси жагынан окшош мотивдер /кейипкердин ажайып туулушу, тез өсүүсү, колукту издеп жолго чыгуусу, ж.б./ доору жана жанры жагынан бири-бирине шайкеш эмес чыгармаларда /миф, жөө жомок, көөнө эпос, баатырлык ыр, лиро-эпос ж.б./ кездеше берет. Бул жерде мотив көп жанрларга орток социалдык негиз/фон/, сюжеттүү окуялар менен, иш-аракеттер менен толуктоонун салттуу көндүмү болуп табылат.**

Экинчиден, мотивдердин маанилик окшоштуктары сыртынан гана, ал эми алардын сюжетке карап көркөмдөлүүсү, чыныгы өрнөктөлүүсү ар жанрда, ар чыгармада бирдей эмес. Демек, мотив – кез келген сюжеттин, тема менен идеянын, кеңири алсак, жанрдын өлчөм-бычымына, максатына ийкемделип колдонууга таптырбай турган чакан типтүү окуя.

Үчүнчүдөн, бири-бирине мааниси жагынан окшобогон мотивдер да тарыхый өнүгүүнүн натыйжасында пайда болгон. Жалпы типтүү сюжеттен алыстап кеткен ырларда бирегей мотивдер молураак кездешет.

Төртүнчүдөн, мотивтердин кызматы эки жактуу, ары салттуу, ары жаңычыл сыпатта. Тагыраак айтканда тарыхый жаңы мазмундуу салттуу көндүм менен өздөштүрүүдө мотив айрыкча кызмат аткарат. Мотивдин мааниси чындыкта болуп өткөн даректер менен толукталып, социалдык чөйрөгө ылайыкташпаганы менен анын сюжеттеги кызматы ошол калыбында кала берет» деген ою негиздүү (Ыбыраев Ш.Эпос элемеі. –Алматы: «Ғылым», 1993. – 242 б).

Семантикалык жагынан окшош мотивдер /кейипкердин ажайып жаралып туулушу, тез өсүшү, колукту издеп жолго чыгуусу/ жаралып калыптанган мезгили менен жанрдык спецификасы ар кайсы чыгармаларда орток кездеше берет. Ошону менен бирге мотивдердин маанилик окшоштугу өз алдынча алардын ар жанрдагы сюжеттин ички зарылдыгына жараша

өнүгүүсү, карым-катнашка түшүүсү өзгөчө болот. Андай болсо мотив жанрдын табыйгатына, доордун талабына шайкеш ар дайым үзгүлтүксүз жаңырып отура турган кыймылдагы түшүнүк болмок.

Келерки бир маселе – бири бирине окшобой турган мотивдердин болушу. Бул жерде кеп мотив бүткөндүн баарысы окшой бербегендигинде. Эпостун өзү тарых көрөңгөсүнөн сызылып чыккандыктан, анын көркөм компоненттери дагы тарыхтын, мезгилдин элегинен өтүп келген, ошого жараша жоголуп же жаңырып олтурган. Мындай мотивдер тарыхый-социалдык жагынан көп окшой бербеген калктардын эпикалык сюжетинде кездешет жана эпостун кийинки же байыркы кезеңинен кабар берген сыпатта көрүнөт.

Кейипкердин ажайып жаратылышы тууралуу аңгеме «Гэсэр», «Хаан Харангуй» сыяктуу ырларда эле болбосо, көбүнесе айтыла бербейт. Анын эсесине кыргыз, казак жөө жомокторунда кездешкендей, баатырдын минген аты керемет жаралган, сыйкыр ээси болуп көрүнөт. Эпостун башкы каарманы үч, төрт, беш, алты же он сегиз жашында дароо жоо издеп алыскы сапарга аттанып жөнөйт. Монгол ырларында казак ырларындагыдай “жашы бирге толгондо, же эки жашка келгенде” деп, баланын жашын тактап, өсүү мерчемин баяндап жатып албайт, анын ордуна баланын түр-турпатын, кажар-кайратын сүрөттөөгө көп көңүл бөлөт. Болочок баатырдын тулпарын, эр-турманын, беш каруусун (каруу-жарагын) бейнелеп, сөз менен көркөмдөп берүү өтө чебер.

Каармандын туулганын жомоктоп, анын иш-аракетке аралаша турган жашынын толук кезин терип-тепчип аңгемелөө – көбүнесе циклдүү ырларда кездешет. Сюжеттик убакытты ыкчамдатып, окуялардын тез арбышынан эпикалык убакыттын мүнөзү айкындалат. Ырдын баш-аягын курай турган сюжеттик линияларда, анын ички мотивдик түзүлүшүндө өтө окшош келген ырлар кыргыз, казак жана монгол эпосторунда кездешет.

Үчүнчү баптын **«Түрк-монгол ырларындагы мотивтердин кызматы жана топтору»** деген экинчи бөлүмчөсүндө мотивдерди маанилик жактан топтоштуруу иши жүргүзүлдү. Мотивдерди мындай топко жиктештирүү – мотивдерди ар тараптандыруу менен бирге анын сюжеттеги карым-катнаштарын композициялык шайкештигин эскере бербейт экен. Сюжеттик окуя түзүлүмү кейипкердин иш-аракетинен куралары белгилүү. Сюжеттин тикелей өзүнө кийирилип, окуянын арбып өсүшүнө чыныгы көркөмдүк киргизбегени менен эпикалык ырдын коомдук жүзүн белгилей турган, каармандын туулуп-өскөн жерин, анын келбет-сүрөтүн, эрезеге жеткирген үй-бүлөлүк очогун, турган турпатынын калыптанышын, кулк-мүнөзүн, арман-тилегин, өкүнүч-күйүнүчүн сүрөттөгөн аталган мотивдердин ар биринин аткара турган өз кызматы бар. Ушулардын барлыгы биригип, туташып, өз ара өрүлүп, кыюулашып келип сюжеттин мыкты бир түзүлүшүн жаратат.

Эң алды менен **мотив-кырдаалды** караштыра турган болсок, ал эпос каарманынын иш-аракетинен сырткары, сюжеттеги каармандын жүрүм-

турумунун мүнөздөбөгөн козголбос бөлүктөрүн, сюжеттин өнүгүү кезеңдеринин көз ирмемдеринин ийгиликтерин камтыйт. Мотивдин бул түрү экспозиция менен эпикалык ырдын соңунда баатырдын элге кайтып, шаң-шарапат той болуусу менен байланыштуу болот. Казак, кыргыз жана башка түрк калктары эпостору менен монгол эпикалык ырларынын мотив-кырдаалдар боюнча кызыктуу үлгүлөрдү кездештирүүгө болот. Монгол ырларындагы мотив-кырдаалда болочок баатырдын ата-энесин, алардын байлыгын, сан-салтанатка марыган кан ордосун сүрөттөп-баяндоого бөтөнчө маани берилет. Асыресе кан ордосу болгон көчмөндөр боз үйүн аздектеп, аземдеп сүрөттөйт. Ошондой эле кан үйүндөгү идиш-аягын, ичип-жеген суусун-тамактарын, дүйүм даамдарын ушунчалык кооздоп, салтанатын ашырып айтат. Мындай мотив-сүрөттөөлөр монгол эпосторунда туруктуу формулаларга айланган. Адатта казактын баатырлык ырларынын өзөгү эпос каарманынын ата-энесин, эли-журтун, туулуп-өскөн мекенин, салт-санаасын, агыл-төгүл байлыгын, короо-короо коюн, үйүр-үйүр жылкысын, деги койчу, өрүш толгон малы-жанын сүрөттөп баяндоодон башталат. Айталы, «Кобландыда» (барлык нускалары), «Алпамыста» (барлык нускалары), «Кубугулда» (Н.Байганин нускасы), «Карабекте» (Битимбаев нускасы), «Шоро баатырда» (Диваев нускасы), «Эр Сайында» (Радлов, Байтурсунов нускалары) баатырдын уруусу, коомдук турмушу, тууган-туушкандары тегиз айтылат. Элди, жерди, анын байлыгы менен жаратылыш кооздугун сүрөттөө – түрк тилдүү калктардын баарысында чебер ырдалат, анын ичинде алтай, тува эпикалык ырларында дагы мол кездешет. Демек, ырдын экспозициясындагы мотив-сүрөттөө жалпыга таандык орток көркөм категория. Эпикалык ырдын окуялык кырдаалынын алдында **мотив-сүрөттөө** менен бирге **мотив-мүнөздөмө** катар өрүлүп, эпос кейипкерлеринин туташ инсандын образын берген жагдайлар жыш учурайт. Кандай айткан менен да кейипкердин туулуп-өскөн эли-жерин баяндоо эпоско таандык шарттуулук.

Ал – башкы каармандын жаратмандык иш-аракеттеринен жаралып жаткан кабат-кабат окуялардын жыйынтыгы. Муну биз карапайым тил менен «сюжет» деп атасак болор. Ошол сюжеттин арбып-өсүү, өрүш алуусу баш каарманга тиешелүү окуялар жыйынтыкталган **«мотив-сөз»** менен **«мотив-аракетке»** байланыштуу болмок.

Сюжеттин козголбос нокоттон кыймылдуу чекитке карай жылуусу эпостун табыйгатына таандык. Эпос кейипкерлеринин максаттуу аракетке көчүшүнө түрткү болгон жагдайларды, айтып, же анын бир орундан экинчи орунга оошуусуна байланыштуу сюжеттик маанилүү шарттарды эми алдыга чыгарат, демек, окуялардын өз ара байланышына кызыкдар болот. Мындай сюжеттик байданыш баш каармандын болочок тагдыры үчүн маанилүү бир кабарды эшитүү менен байданыштуу экен. Андай кабар кат, учурашуу, монолог, диалог түрүндө болот дагы, каарманды иш-аракетке багыттайт, ал ушундан кийин белсемдүү бир инсанга айланат. Андай кабарлардын формалары дагы ар түрлүү келет: бирөөдөн эшитүү, түш көрүү, төлгө (бал)

ачуу, мурда белгисиз чындыктын бети ачылуу ж.б. Бул **мотив-сөз /мотив-кеп/** деп аталат (Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность. –Л., 1988. – 141с).

Эпостогу сюжет курай турган мотивдер менен катарлашып, ыкташып, биригүү аркылуу сюжеттик желелерге кошумча ирең, канык боёк бере турган **мотив-сүрөттөө менен мотив-мүнөздөмөнүн** аткараар кызматы ыкташуусу айрыкча. Сюжеттин өөрчүү кезеңдери менен тикелей байланышып жатпаганы менен кейипкердин турпатын, мүнөзүн, портретин, баатырдын көчүп-конгон жерин, жоонун коргонун, қошаган ортонун көрүнүшүн сүрөттөдө бул мотивдер дагы аз жүк аркалабай.

Биздин байкашыбызча өз алдынча сюжет куроого канчалаган ырлардын экспозициясында «баласыздыктын ашкереленүүсү», «куу баш атануусу», «баласыздыктын зары» шекилдеги социалдык мааниси бар маселелер мотивдик сүрөттөөлөрдөн кийин мотив-кырдаалда сөз болуп, мотив-мүнөздөмөлөр аркылуу толукталып олтурат.

«Камбар баатыр» ырында Камбар менен Назымга берилген мүнөздөмө ырдын башында айтылат. Ушул сыяктуу кыргыздын айтылуу «Манас» ырынын «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндө Көкөтөй хандын баарынан ашкан байлыгы баяндалып келип, атасы Көкөтөйгө аш бергени жаткан Бокмурундун жайынан сыр тартат. Көкөтөй хандын дүнүйө-байлыгы, таап алган баласы Бокмурунга ат коюп, той жасаганда жана ошол Бокмурундун атасы Көкөтөйгө берген ашындагы тамаша сүрөттөлөт. Ошону менен бирге окуя өрчүбөй жатып эле Бокмурундун кулк-мүнөзүнөн кабар берет. Кейипкерге бериле турган мотив-мүнөздөмө айтуучулардын тикелей өз баяндоосу менен айтылса, эми бирде, өзгө бирөөнүн /ырдагы кейипкердин биринин/ оозу менен жеткизилет. Мисалы, «Карабек» ырында Эсен вазир Карамандын ким экендигин көргөн түштө болжоо аркылуу айтат.

Мотив-мүнөздөмөнүн бир өзгөчөлүгү ал сюжеттик окуялардын кези келгенде ортосунан оюп орун ала бериши мүмкүн, демек, ал мотив-сөз менен мотив-аракеттин аясында баш кейипкерлерге катыштуу колдонула берет. Баш каарман менен катар астындагы тулпарына жана каршы баатырларга мотив-мүнөздөмө берүүнү эпос поэтикасы колдойт.

Баатырдын туулушун, анын чыккан чөйрөсүн бейнелеген мотив-сүрөттөмөнүн негизги багытында болочок кейипкердин жаралышын саймедиреп айтуу монгол ырларында жокко эсе. Казак, кыргыз эпосундагыдай монгол ырларынын мотив-мүнөздөмөнүн ала турган орду өзүнчө. Баатырдын туулушун, анын чыккан чөйрөсүн бейнелеген мотив-сүрөттөмө дагы, баатырды бирден сыпаттаган мотив-мүнөздөмө дагы сюжетте бирдей кызмат аткарат (Пропп В. Я. Фольклор и действительность –Москва: 1976. – 253 с).

Жалпылап жыйынтыктай келгенде сюжет ичинде жекече кызмат аткарган мотивдер менен алардын көмөкчү түрлөрү эпостун сюжеттик, композициялык курулумунан, идеялык мазмунунан жаралып, ага шайкеш өрүлүп олтурат. Эпостун мазмунунда айрыкча мааниге ээ мотивдердин

кызматын ошондой эле поэтикалык көркөм тил менен байланышта караштыруунун да маңызы зор.

КОРУТУНДУ

Жалпы түрк жана монгол эпикалык ырларына таандык орток белгилер менен мотивдер көөнө сюжеттерден байма-бай табыларына шек жок. Ушунун негизинде изилдөө ишибизде бир катар окшош белгилерди ортого чыгардык.

Биринчиден, көөнө сюжеттердеги окуялардын мезгили баатырлык доордун талабына шай өңдөнгөнү менен жана көркөм салттуулукка болушунча ийкемделгени менен ал байыркы жеке турпатын толугу менен өзгөртүп жибербеген. Айталы, сюжеттеги “баласыз ата-эненин зары”, же болбосо “баатырдын керемет жаралышы” тууралуу мотивдер. Бул мотивдер биз изилдөөгө алган калктардын эпосторунда орток белгилер болуп табылганы менен, “баласыздыктын зары” казак, кыргыз ырларына караганда монгол эпикасында аз учурагандыгына күбө болдук. Монгол эпосторунда “байыркы заманда абышка-кемпирдин жалгыз баласы болуптур” деген жөө жомоктук сыпат басымдуу.

Экинчиден, мифологиялык мотив монголдун «Гэсэр», «Хаан Харангуй» сыяктуу ырларында жакшы сакталган. Алар кудай тектүү, жаратуучу каармандар. Баатырдын керемет жаралышы, туулушу, тез өсүшү менен өзөктөш мотив. Монгол эпикалык ырларынын көбүндө баланын ажайып жартылышы тууралуу атайын сюжеттик бөлүктөр учурабаганы менен, алар окуялар ичинде өздөрүнүн керемет сапаттары менен таңкалытырып турат. Анда түрк эпосторундагыдай тез өсүп, ыкчам жетилүүнүн калдыгы да жок.

- **Үчүнчүдөн**, балага ат коюунун байыркы салты монгол ырларында өзгөрүүсүз сакталган. Эзелки салт боюнча баланы сынактан өткөрүп, анын эрлигин сынаган сон гана ылайыктуу ат коё турган болгон. Казак, кыргыз эпосторунда балага ат коюуда уруулук-патриархалдык жөрөлгө-салттын, ошондой эле кийин кирген мусулмандыктын таасири мол.

- **Төртүнчүдөн**, баатырдын бала чагынан эле колукту издөөгө, же жоого каршы аттануусу – түрк, монгол калктарынын эпикалык салтындагы орток көрүнүш. Колукту алуу, же аны куткаруу баатырдын башкы максаты боло бербейт, ал андай окуяга жоого каршы аттанган жолдо кездешет. Колуктунун, болбосо, башка аялзатынын акылдуу, көрөгөч, же сыйкырлуу күчтөргө ээ болуу мотиви жыш кездешет десек болот. бул бөтөнчө кыргыз эпосундагы зайыптар образынан көп байкалат. “Өзүмдүкү” жана “өзгөнүкү” деген тели түшүнүк барлыгына орток.

- **Бешинчиден**, баатырдын алсы жолго аттанарда тулпар тандоосуна, каруу-жарак камдоосуна аталган калктардын эпикалык ырларында абдан маани берилет. Аттын түр-турпатын, чабышын, баатырдын

эр-турманын, каруу-жарагын сүрөттөөдө бедерлүү сөздөр, өлөң-өрнөктөр дээрдик бирдей көркөм стилде төгүлөт.

- **Алтынчыдан,** баатырлардын түр-келбети, кажар-айбаты, жоого жекеге чыгуу кайраты түрк жана монгол эпостарунда зор чабыт менен, көркөм тилдик каражаттар менен ырдалат. Мисалы «үстүңкү ээрди көк тиреп, астыңкы ээрди жер тиреп» «булуттуу көктүн асты менен, шиберлүү чөптүн үстү менен» деген туруктуу айкаштар байма-бай кездешет.

- **Жетинчиден,** сюжеттердеги мотивдердин өсүп-өрлөөсүнө байланыштуу (мотив-сөз) алдыдагы боло турган окуядан кабар алуу, аны болжоо көпчүлүк учурда түш көрүү аркылуу жүзөгө ашып жаткандыгы түрк жана монгол калктарынын эпосторунда бирдей жыш учурайт. Көпчүлүк эпостордо түш көрүү – негизинен жамандыктын, кооптуу коркунучтун кабарчысы болуп келет.

- **Сегизинчиден** Алыс жол жүрүп колуктусуна, кайра элине кайтууда ата-энесине келерде таздын, койчунун, жок издеген бирөөнүн, дубананын кейип-кешпирине кирүү дээрлик бардык эпикалык ырлардын сюжети менен кездешет. Фольклор илиминде “мотив оборотничества” деген аталыш менен изилденип жүрөт.

- **Тогузунчудан,** эпостун жанрлык өзгөчөлүгүнө байланыштуу «баяндоо ыкмасы», «бейнелөө чеберчилиги», «кабарлашуу амалы» бири бирине өтө окшош, ары жакын болуп келет. Окуялар ырчы тарабынан бир боло турган бир издүү баяндоолордон эмес, баш каармандын көңүл-күйүн, жандүйнөсүндөгү түйшөлүүлөрдү, ой-арманын берүүдө монолог, диалог шеклидүү көркөм ыкмалар да эпикалык ырлардын түзүлүшүнө мүнөздүү

- **Онунчудан,** монгол эпосторун казак, кыргыз, алтай, тыба, якут, башкурт катарлуу түрк калктарынын эпикалык ырлары жана орто кылымдагы орток жазма эскерткичтер менен салыштыра караштыруу эпикалык салтуулуктун бир тектүүлүгү менен катар анын өсүү эволюциясынын ар башка нукта кеткендигин аныктоого мүмкүндүк берди.. Жалпы алганда түрк-монгол калктарынын эпикалык салттуулугунда мифтик ой сүрүүгө негизделген, жомоктук мотивден башат алып, байыркы тутунган диндик дүйнөтөөнү түптөлгөн барлык көөнө сюжеттер тушташып жатат.

**Диссертациялық темаға тиешелүү жарык көргөн эмгектердин
тизмеси:**

- 1. Баят, Е., Авакова Р. А.** Санадағы сандар: Бір санының құпиясы [Текст] /Ерболат Баят// Керуен. – 2015. – №6 (45). – 20-30- бб.
- 2. Баят, Е.** Героический концепт в тюрко-монгольском эпосе [Текст] /Ерболат Баят// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – Москва. – 2016. – № 9-3. – стр. 434-437. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26678580>
- 3. Баят, Е.** Необычное рождение эпического героя в тюрко-монгольском эпосе [Текст] /Ерболат Баят// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – Москва. – 2016. – № 9-3. – стр.438-44. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26678581>
- 4. Баят, Е.** Түркі-моңғол жырларындағы қаһармандық образ [Текст] /Ерболат Баят// БГУ Жарчысы. – Бишкек. – 2016. – №1(35). – 16–128-бб.
- 5 . Баят, Е.** Героический концепт в тюрко-монгольском эпосе [Текст]/Ерболат Баят// Урал-Алтай: через века в будущее Материалы VII Всероссийской тюркологической конференции. – Уфа, ИИЯЛ УНЦ РАН. – 2016. – стр. 214-217.
- 6. Баят, Е.** Түркі-моңғол жырларындағы мотив-ситуация [Текст]/Ерболат Баят// Айтматов окуулары-2016. Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. – Бишкек. – 2016. – 359–363-бб.
- 7. Баят, Е.** Түркі-моңғол эпостарындағы бір перзентке зар болу мотивінің түзілімі [Текст] /Ерболат Баят// Тил, адабият жана искусство маселери илимий журнал. – Бишкек. – 2016. – №1. – 87–91- бб.
- 8. Баят Е.** Түркі-моңғол эпосындағы қаһармандық образға тән сипаттар [Текст]/Ерболат Баят// Фольклор және ұлттық идея Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе. – 2016. – 117–121-бб.
- 9. Баят, Е.** Қазақ және үнді фольклорындағы типологиялық ортақ белгілер [Текст]/Ерболат Баят// XIII Әуезов оқулары Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы. – 2016. – 150–155-бб.
- 10. Баят, Е.** Авакова Р.А. Ахмет Яссауи ілімі мен буддизм қағидаларының үндестігі [Текст] /Ерболат Баят// Керуен. – 2016. – №6 (51). – 78–85-бб.
- 12. Баят, Е.** Түркі халықтары эпосындағы қаһармандық образдың қалыптасуы [Текст]/Ерболат Баят// Жұлдыз. – 2017. – № 10. – 197-201-бб.
- 13. Bayat Yerbolat.** STYLISTIC DEVICES IN THE EPIC POETICS [Текст]/Ерболат Баят// ҚР ҒА «Хабаршысы». – Алматы. – 2018. – №3. – 33 – 40-бб.

Ерболат Баяттын 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча жаралган филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Түрк, монгол эпосторунун сюжеттик типологиясы” аттуу диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: фольклор, эпос, поэтика, орток мотив, сюжеттер типологиясы, тарыхый типология, эпикалык салттуулук, керемет жаралуу, эпикалык бейне (образ).

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз, казак, башкурт, алтай, тыва сыяктуу түрк калктары менен монголдордун эпикалык ырлары (чоң жомок, жыр, олонхо ж.б.), кыргыз, казак, башкурт, алтай, тыва сыяктуу түрк калктары менен монголдордун эпикалык ырларындагы салттуу мотивдер жана сюжеттер алынды.

Изилдөөнүн максаты - кыргыз, казак, башкурт, алтай, тыва сыяктуу түрк калктары менен монголдордун эпикалык ырларындагы салттуу мотивдерди типологиялык салыштыруу ишин жүргүзүү.

Изилдөө нүн методдору салыштырмалуу-типологиялык, салыштырма-тарыхый усул-ыкмаларын колдонуу менен түрк жана монгол калктарынын эпикалык ырларындагы салттуу мотивдер жана сюжеттерди салыштырып талдоо жүргүзүүгө негизделди.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы түрк жана монгол калктарынын эпикалык ырларындагы салттуу мотивдер жана сюжеттер казак, кыргыз фольклористикасында алгачкы ирет комплекстүү мүнөздө изилденип жаткандыгында болуп саналат.

Колдонуу боюнча сунуштар: иштин материалдарын фольклор боюнча илимий изилдөөлөрдө, жогорку окуу жайларында түрк жана монгол эпикалык мотивдерин салыштырып үйрөнүүгө байланыштуу курстарды окутууда пайдаланууга болот.

Колдону чөйрөсү: Изилдөөнүн материалы менен жыйыныктары фольклористика жөнүндөгү улуттук илимибизде, жогорку окуу жайларда колдонулса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Ерболата Баята “Типология сюжетов тюркских и монгольских эпосов” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.19 – фольклористика

Ключевые слова: генезис, историческая типология, оборотничество, общий мотив, поэтика, сновидчество, сравнительное исследование, сюжет, типология сюжетов, фольклор, чудесное рождение, эпическая традиционность, эпический образ, эпос.

Цель исследования - создание модели типологических общностей в содержании эпических произведений тюркских и монгольских народов, выявление системы традиционных мотивов кыргызских, казахских, башкирских, алтайских, тувинских эпических произведений в историко-типологическом сходстве с монгольским героическим эпосом.

Предмет исследования – многовековой ареал фольклора сопредельных народов Центральной Азии: героическим являются эпические произведения монголов и тюрков.

Объект исследования – традиционные мотивы и сюжеты тюркских (казахских, кыргызских, башкирских, алтайских, тувинских) и монгольских эпических произведений в их генетической и типологической исторической связи.

Методы исследования: сравнительно-исторический анализ духовного наследия в исторической соотнесенности народной культуры и общественной динамики; типологическое рассмотрение традиционных мотивов и сюжетов эпических произведений тюркско-монгольских народов с использованием анализа памятников в системе макрокультуры региона.

Научная новизна исследования – в результативном комплексном изучении традиционных мотивов и сюжетов эпических произведений тюркских и монгольских народов – впервые в истории кыргызской фольклористики.

Рекомендации по использованию результатов диссертации: результаты исследования закономерно использовать в процессе развития отечественной фольклористической традиции, в становлении сравнительно-исторической проблематики манасоведения в КР, применять в академическом процессе вузов Средней Азии при чтении базовых и специальных курсов лекций в вузах, в школьной проблематике отечественной истории, в общественной деятельности.

Summary

for the dissertation thesis of Erbolat Bayat “Story line typology of the Turkic and Mongolian epics” submitted for the seeking of academic degree of the Candidate of Philological Sciences, specialty 10.01.19 – Folklore studies

Key words: genesis, historical typology, werewolves, general motive, poetics, dreaming, comparative study, story line, story line typology, folklore, wonderful birth, epic traditionality, epic image, epic.

Purpose of the work - The purpose of the study is to create a model of typological communities in the content of the epic works of the Turkic and Mongolian peoples, to identify the system of traditional motifs of Kyrgyz, Kazakh, Bashkir, Altai, Tuvan epic works in historical-typological similarity to the Mongolian epic.

Subject of study –a centuries-old area of folklore of neighbouring peoples of Central Asia: the epic works of the Mongols and Turks are heroic.

Object of study – traditional motifs and story lines of the Turkic (Kazakh, Kyrgyz, Bashkir, Altai, Tuvan) and Mongolian epic works in their genetic and typological historical connection.

Research methods: a comparative historical analysis of the spiritual heritage within the historical correlation of folk culture and social dynamics; typological consideration of traditional motifs and story lines of epic works of the Turkic-Mongolian peoples using the analysis of monuments in the macro-culture system of the region.

Scientific novelty of the research work – effective comprehensive study of traditional motifs and story lines of epic works of the Turkic and Mongolian peoples – for the first time in the history of Kyrgyz folklore.

Suggestions on the use of dissertation thesis: the results of the research should be used in the development of the national folklore tradition, in the development of the comparative historical problems of manasology in the Kyrgyz Republic, in the academic process of the universities of Central Asia, when reading basic and special courses of lectures in universities, in the school problems of Russian history, in public activities.